

Etikens bidrag till pragmatiska studier av moraliskt meningsskapande

David Kronlid

ETHICS AND PRAGMATIC STUDIES OF MORAL MEANING MAKING. The main purpose of this article is to discuss the relationship between ethics and pragmatic studies of moral meaning making. The main question of the article is: What is the contribution of ethics to pragmatic studies of moral meaning making? In order to answer this question a critical and constructive discussion about how environmental ethics can contribute to pragmatic studies of environmental moral meaning making is conducted. Specifically, the issue of how an integrated ethical/pragmatic approach can avoid analytic dogmatism is addressed. Further, the article focuses on two pragmatic approaches to studies of moral meaning making (a) discourse analysis of environmental companion meaning and (b) transactional analysis of the ethical tendency. These approaches are related to (c) a principal oriented and (d) a relational oriented environmental ethical approach. The first part of the article introduces two ethical and pragmatic approaches. The second part is devoted to the critical discussion about ethical and pragmatic studies of environmental moral meaning making and in the third part, finally, some suggestions are made for an integrated ethical/pragmatic approach to studies of moral meaning making.

Keywords: ethics, moral meaning making, environmental ethics, analytic dogmatism, pragmatism.

Syftet med denna artikel är att diskutera relationen mellan etisk forskning och pragmatisk didaktisk moralforskning.¹ Huvudfrågan är: Vilket är etikens bidrag till pragmatiska studier av moraliskt meningsskapande?² För att besvara denna generella fråga förs en kritisk och konstruktiv diskussion om miljöetikens bidrag till pragmatiska miljödidaktiska studier av miljömoral. Speciellt fokuseras hur en integrerad etisk/didaktisk forskningsansats kan förbli trogen ett pragmatiskt angreppssätt (se Alm-

David Kronlid är vikarierande lektor och forskare i didaktik och etik vid Institutionen för didaktik, Uppsala universitet, Seminariegatan 1, 750 02 Uppsala. E-post: david.kronlid@did.uu.se

qvist med flera i detta nummer), med andra ord hur en sådan integrerad forskningsansats kan avhålla sig från den analytiska dogmatism som pragmatiska studier av moraliskt meningsskapande har ambitionen att undvika.³ Syftet är således inte att *försvara* en pragmatisk hållning. Inte heller gör jag anspråk på att de frågor jag diskuterar här är för etiken och den didaktiska forskningen nya frågor. Snarare skall artikeln läsas som ett försök att ur ett metodologiskt perspektiv förstå och klargöra relationen mellan etisk och pragmatisk didaktisk forskning.⁴

Artikeln fokuserar två typer av pragmatiska studier av moraliskt meningsskapande: (a) diskursanalys av miljömoralisk följemening (Östman 1995) och (b) transaktionell analys⁵ av etisk tendens (Öhman 2006). Dessa diskuteras i relation till två typer av etik: (c) principorienterad miljöetik och (d) relationsorienterad miljöetik. Artikeln utgår från att det i dessa pragmatiska studier finns en strävan att undvika metodologisk dogmatism. Ambitionen är därför att här klargöra hur det som i förstone kan ses som en uppenbar krock – att analysera moralisk mening utifrån i förväg definierade fasta teoretiska kategorier (etisk forskning) och att upptäcka (följa) och *känna igen* moralisk mening i handling (didaktisk forskning) – kan integreras till en tvärvetenskaplig etisk/didaktisk analysstrategi.

Artikeln börjar med en kort karaktäristik av den typ av svensk didaktisk och etisk forskning som här diskuteras. I artikelns andra del introduceras analys av miljömoralisk följemening och analys av etisk tendens. Vidare klargörs, som ett exempel på etikens bidrag till pragmatiska studier av moraliskt meningsskapande, hur miljöetisk teori kan bidra till att utveckla dessa analysmodeller. Slutligen i artikelns tredje del föreslås några konkreta åtgärder för en etisk/didaktisk forskningsstrategi.

Två analytiska särdrag

I denna artikel ställs en pragmatisk tradition inom didaktisk forskning i relation till teoretisk etik; en dominerande analytisk hållning inom etiken⁶ och inom etisk forskning vid teologisk fakultet vid Uppsala universitet⁷. Med etik avses i denna artikel det systematiska studiet av moral, det vill säga av moraliska attityder, reaktioner, hållningar, åskådningar, etcetera.

Inom teoretisk etik består analysobjektet i huvudsak av text och analysen relaterar sig endast sekundärt till olika moraliska praktiker. Mot bakgrund av distinktionen mellan moral och etik ovan kan den etik som här diskuteras beskrivas som en forskningsverksamhet inom vilken *etiskt* meningsskapande är i fokus; teoriutveckling är en central del av etiken. Detta metodologiska särdrag ställs här i relation till att

man inom svensk didaktisk forskning under det senaste decenniet har utvecklat en pragmatisk hållning till studier av moraliskt meningsskapande i utbildningsverksamheter⁸ som fokuserar *moraliskt* meningsskapande i praktiker; analysobjektet (text, tal- och andra handlingar) studeras i relation till respektive praktiks syften och struktur.

Etiskt meningsskapande

En av etikens styrkor är att den syftar till att besvara frågor relaterade till moralens innehåll; det epistemologiska och ontologiska innehållet i de teorier som studeras och hur dessa skiljer sig från och liknar varandra, argument för och emot olika normativa etiska teorier och vilka betydelser av det moraliska språket som framträder. Etiken har därmed utvecklat avancerade teoretiska ramverk och ett precist språk utifrån vilket vi kan förstå moralens skiftande innehåll.

Inom etisk forskning är det vanligt att skilja mellan följande typer av etisk analys: (a) deskriptiv etik, (b) normativ etik och (c) metaetik eller värdeteori. Den deskriptiva etiken syftar till att klargöra och systematiskt beskriva moraliska hållningar, påståenden och eller begrepp. Den normativa etiken syftar till att argumentera för en specifik hållning rörande till exempel en rättvis handling, ett gott samhälle och en god människa och metaetiken syftar till att klargöra meningsinnehållet i det moraliska språket. I samtliga dessa undergrupper av etisk analys förekommer självklart även olika typer av komparativa undersökningar (Sundman 1996, Kronlid 2003, Löfquist 2008).

Det förekommer även tillämpad etik vars syfte i huvudsak är att klargöra praktiska konsekvenser som följer av att tillämpa olika etiska teorier (till exempel inom vård, affärliv, miljövärd, etcetera.). Även om tillämpad etisk forskning med fokus på olika praktikers särskilda moral (Singer 1986, Kronlid, 2005) har ökat sedan 1970-talet skall denna trend skiljas från pragmatiska studier av moraliskt meningsskapande. Den tillämpade etiken närmar sig visserligen praxis i jämförelse med teoretisk etik men kan för den skull inte karakteriseras som en pragmatisk hållning då den fortfarande präglas av att tillämpa redan i förväg formulerade etiska teorier.

Moraliskt meningsskapande

Den framställning av etik och didaktik som här diskuteras vilar på en åtskillnad mellan analys av etisk respektive moralisk mening. Beträffande den senare fokuseras moraliska meningsskapande processer, dessa meningsskapande processers innehåll, eller både och. Den pragmatiska

hållning som diskuteras i detta kapitel har ett ur miljöetikens perspektiv betraktat processororienterat fokus. Detta innebär bland annat väl utvecklade studier av grupp- och individcentrerade miljömoraliska meningsskapande processer och om hur dessa kan studeras, och mindre utvecklade studier av dessa processers miljömoraliska innehåll.⁹ Till exempel har frågor om hur miljömoraliska värderingar upprätthålls och reproduceras i No-undervisning (Östman 1995), hur och i vilken mån omsorg om naturen inkluderas och exkluderas i No-undervisning (Svennbeck 2004), hur den "etiska tendensen" situeras i olika undervisningsverksamheter (Öhman 2006), hur makt etableras i undervisning i idrott och hälsa (Öhman 2007) samt de institutionella villkoren för meningsskapande om hälsa i skolämnet idrott och hälsa (Quennerstedt 2006) analyserats.

Pragmatiska studier av moraliskt meningsskapande är fokuserade på att, i stället för att beskriva det etiska innehållet i till exempel olika filosofiska teorier eller folkgruppers moraluppfattningar (deskriptiv etik), beskriva hur filosofers och aktuella folkgruppers moraliska meningsskapande sker och villkoren för detta. I stället för att utveckla argument för att till exempel naturen bör respekteras för sin egen skull (normativ miljöetik) intresserar man sig för hur en viss miljömoralisk normativ hållning uppstår, vad det är som avgör att en person i ett givet sammanhang eller situation handlar antropocentriskt eller ickeantropocentriskt, och hur detta kan studeras i ett givet sammanhang. I den mån man faller normativa omdömen utifrån sina resultat är dessa (och frågan om deras giltighet¹⁰) alltid relaterade till syftet med studien ifråga och/eller syftet med den studerade verksamheten. I stället för att analysera det moraliska språkets meningsinnehåll på ett teoretiskt plan (metaetik eller värdeteori) väljer man att studera hur moralisk mening skapas i språk och handling i givna undervisningssituationer och praktiker samt att utveckla metoder för dessa analyser. I stället för att diskutera och analysera möjliga praktiska konsekvenser av att tillämpa till exempel vissa normativa uppfattningar om rättvisa (tillämpad etik) studerar man det miljömoraliska meningsskapandets processer i en given situation, i relation till ett specifikt fenomen, till exempel artefaktens meningsbärande betydelse i undervisning, eller specifikt sammanhang. Didaktikens styrka kan därmed sägas vara att man utvecklat avancerade metodologiska angreppssätt för att förstå hur moral uppträder och förändras/förändrar i relationer och praktiker.

Etisk och didaktisk analytisk läsning

En intressant fråga som väcks då man har ambitionen att relatera etisk med didaktisk moralforskning är frågan om att undvika analytisk läsning. Den etik och didaktik som här diskuteras delar normen att inte

fastlåsa analysobjektet/n i en apriorisk analysapparat. I en metodbok för teologer skriver författaren:

När man arbetar med ett till exempel material utifrån egna analysfrågor och ett eget analyschema är det viktigt att undvika att på ett stelt sätt pressa på materialet det egna analyspråket. Analyspråket måste utformas under stor lyhördhet mot vilka frågeställningar materialet självt gör anspråk på att besvara. [Sitt] analyspråk måste man vara beredd att ständigt förändra, utvidga och nyansera vid konfrontation med texten och dess begreppsbyggnad (Grenholm 1987, s 76).

Etisk forskning präglas av att genom att tillämpa ett i förväg definierat analyspråk på sitt material (objektspråket) besvara ett antal forskningsfrågor. Här följer ett exempel på detta från min egen doktorsavhandling i miljöetik:

This study is interpretative. In other words, it is based on a distinction between the “interpreter’s” *analytical language* and the *language of the object of analysis*. The analytic language is composed of questions that are put to the material but also of the terminology that is used to characterize and systematize the results. The language of the object of analysis is identical with the ecofeminist texts that form the basis of the analyses and includes the texts that compose the comparative material. The quality of the study depends on keeping these two “languages” separate even though they are not entirely autonomous. The analytic language is in process, that is, it “changes, expands, and becomes more nuanced in confrontation with the text” (Kronlid 2003, s 19).

Såttillvida finns det således likheter mellan den etik och didaktik som här diskuteras. En viktig skillnad är att för etiken har denna norm generellt sett inte lett till ett förändrat kunskapsobjekt. För didaktiken och pragmatiska studier av moraliskt meningsskapande har normen om analytisk öppenhet lett till slutsatsen att det är fruktbart att studera moral och etik när dessa ”uppträder i människors handlingar och reaktioner i olika situationer i livet” (Öhman 2006, s 79).

Av detta följer för den didaktiske/a forskaren ambitionen att ”inte fastlåsa etiken och moralen i analytiska definitioner”, att inte göra ”försök att på teoretisk väg definiera vad som skulle utgöra etikens verkliga essens” och att sålunda ha en metodologisk öppenhet inför ”de skilda sätt som [den etiska tendensen] visar sig i praktiken” (Öhman 2006, s 77, 76, 77). Denna metodologiskt normativa hållning följer av en pragmatisk syn på moraliskt meningsskapande och av en strävan att undvika att *forskarens* språk skall dominera det moraliska meningsskapande som studeras.

Ambitionen att inte låsa fast sina undersökningar i analytiska definitioner är något man menar att både Ludwig Wittgenstein och John Dewey delar (Östman 2007, Öhman 2007). Jag tolkar den centrala innebörden i detta antagande dels så att forskaren arbetar strängt empiriskt vilket innebär ”att inga teoretiska modeller, gränsdragningar, definitioner, etcetera antas a priori [undersökningen]” som inte kan motiveras utifrån undersökningens syften.¹¹

Vidare förutsätter denna analytiska öppenhet att man inte avser att uttala sig om sådant som kan tänkas vara fördolt i människors inre; den didaktiske/a moralforskaren intresserar sig för det som visar sig i människors tal och handling i specifika situationer och verksamheter (Öhman 2006, s 90). Detta innebär bland annat att meningsskapande studeras i möten mellan olika subjekt och objekt¹² eftersom det antas vara i dessa möten som meningsskapande processer visar sig (Öhman 2006, Östman 2007).

Diskussionen i detta kapitel kan mot bakgrund av ovan läsas som ett försök att integrera etikens strävan att inte ”på ett stelt sätt pressa på materialet det egna analyspråket” (Grenholm 1987, s 76) med den pragmatiska didaktikens strängt empiriska hållning.

Ett sätt att förstå analytisk läsning är att relatera detta begrepp till de miljöetiska pragmatikernas begrepp ”miljöetisk dogmatism”. Med miljöetisk dogmatism avses här ett analytiskt grepp som inbegriper en i förväg bestämd uppfattning om något av följande (a) vilka som är de rimliga/rätta/sanna/begripliga/sunda miljöetiska frågorna (teoretisk dogmatism), (b) hur dessa frågor bör bearbetas/studeras/analyseras/tolkas (metodologisk dogmatism) samt (c) vilka som är de önskvärda epistemologiska/moraliska/ontologiska svaren på dessa frågor (normativ dogmatism) (utvecklat utifrån Light & Katz 1996, s 2).

Enligt Light & Katz (1996, s 2–3) var det 1996 så att en miljöetisk kanon kunde beskrivas som en ickeantropocentrisk, holistisk, moralisk monistisk miljöetik med en mer eller mindre utvecklad teori om naturens intrinsikala värde.¹³ Om detta är den miljöetiska dogmen och dess begrepp får styra den miljöetiska analysen är det lätt att se att det blir svårt att vara öppen inför till exempel antropocentriska, individualistiska, moralisk pluralistiska uttryck som inte är relaterade till begreppet intrinsikalt/instrumentellt¹⁴ värde.

Att vara trogen det pragmatiska angreppssättet kräver således en teoretisk, metodologisk och normativ öppen hållning och en flexibilitet så att forskningen inte producerar kunskap som förminskar och förvränger den komplexitet som vi kan anta att miljömoraliskt meningsskapande uppvisar då den studeras.¹⁵ Till exempel blir det tveksamt att använda teoretiska begrepp som är varandras normativa och kanske även logiska motsatser. En *antropocentrism* kan baseras

på tesen att naturen enbart kan tillskrivas efterfrågansvärde och en *icke*antropocentrism kan baseras på tesen att naturen äger ett objektivt intrinsiskt värde. Inom miljöetisk forskning framställs dessa kategorier av miljöetiska ståndpunkter ofta som att de utesluter varandra. Om dessa positioner ingår i analyspråket minskar möjligheten för att analysen ska leda till något annat alternativ. Analysen låses därmed även så till vida att forskaren riskerar att bli blind för när naturens antropocentriska *och* ickeantropocentriska värde situeras samtidigt i en och samma människa, situation eller praktik.¹⁶

Eftersom det inte finns utrymme för att här utföra en miljöetisk pragmatisk innehållsanalys har jag valt att fokusera två typer av miljöetik i relation till två typer av pragmatiska studier. Hur kan etiken, här exemplifierad med miljöetisk teori, bidra till att *utveckla* didaktisk moralforskning innehållsligt? Först diskuteras den relevans en principorienterad miljöetik kan ha för en diskursanalys av miljömoralisk följemening vilket åtföljs av en diskussion om hur transaktionell analys av miljöetisk tendens kan utvecklas utifrån en relationsorienterad miljöetik.

Pragmatisk analys av miljömoralisk följemening

Med analys av miljömoralisk följemening avses här studier som utifrån en pragmatisk värdeteori och med hänsyn tagen till diskursanalytiska antaganden utvecklar ett metodologiskt angreppssätt varmed vilket moraliskt meningsskapande i skolan kan studeras. I centrum av detta angreppssätt placeras ”följemening” med vilket avses normer knutna till kunskap och lärande (Östman 1995).

Följemeningensbegreppet kan förstås som ett resultat av både didaktikfilosofiska resonemang och empirisk analys. Det är ett metodologiskt begrepp med vars hjälp så kallad diskursiv mening kan studeras (Östman 1995). Med detta avses att meningsskapande processer kan studeras utifrån en teori om hur dessa processer kommer till uttryck i skolans undervisning. Med hjälp av begreppet följemening fångas därmed frågan om vilka specifika moraliska meningar (normer knutna till kunskap och lärande) som förekommer i en specifik faktaorienterad utbildningsverksamhet in.

Detta grepp utgår från antagandet att det i utbildningsverksamheter och i specifika utbildningssituationer skapas mening inte enbart genom det som sägs och görs utan i hög grad även av det som inte sägs och som inte görs. Vidare styrs de handlingar och utsagor som exkluderas respektive inkluderas i verksamheten av en regelbundenhet som går tillbaka på verksamhetens grundläggande syften och ideologiska innehåll; uttalade och outtalade uppfattningar och handlingar om och i vad

som anses vara värdefull kunskap och undervisningsmetod i respektive utbildningsverksamhet. Delar av det moraliska meningsskapandet pågår med andra ord i det tysta. Utifrån detta dras slutsatsen att det även inom vad som vanligen uppfattas som exklusivt faktabaserad undervisning, till exempel No-undervisning, sker ett moraliskt och miljömoraliskt meningsskapande. Med andra ord kan en undervisnings följemeningar vara miljömoraliskt normerande (Östman 1995).

Utifrån en bestämning av vissa diskursiva ”regler”, det vill säga de val av (a) ämnesfokus, (b) naturspråk och (c) kunskapsfokus som kännetecknar No-undervisningen analyseras textmaterialet. Utifrån denna regelanalys dras slutsatser om den No-diskurs som dessa regler tillsammans bildar (konstituerar); det som bland annat kan och inte kan sägas om människans relation till naturen. Vidare dras vissa slutsatser om miljömoraliska dimensioner av No-diskursen (Östman 1995). Min innehållsliga diskussion nedan kommer att fokusera på detta innehåll och hur en didaktisk miljöetisk innehållsanalys kan *berikas* med miljöetikens hjälp.

Principorienterad miljöetik och följemeningsanalys

Jag har i ett tidigare arbete delat in miljöetiken i två huvudgrupper: värdeorienterad och (i brist på bättre ord) icke värdeorienterad miljöetik (Kronlid & Svennbeck 2008). De flesta teorier inom värdeorienterad miljöetik kan benämnas *principorienterad* miljöetik¹⁷ medan den andra gruppen teorier innehåller så kallad *relationsorienterad* miljöetik¹⁸. I det följande relateras följemeningsanalys till principorienterad miljöetik eftersom följemeningsanalys till viss del redan innehåller en tillämpning av begrepp hämtade ur principorienterad miljöetik.

Hur kan miljöetik användas för att utveckla följemeningsanalys (Östman 1995)? I citatet nedan beskrivs några slutsatser angående en normativ antropocentrisk miljömoralisk följemening i kemiutbildningens diskurs(er). Av citatet framgår att analysen till vissa delar redan är miljöetiskt innehållsorienterad; miljöetiska begrepp som antropocentriska attityder, biocentrism och ekocentrism förekommer.¹⁹ Vidare förekommer ett inom både den filosofiska miljöetiken och ekoteologin centralt begrepp som antropocentriskt²⁰ förvaltarskap.²¹ Frågan är nu hur miljöetisk teori kan bidra till att utveckla kunskapen om den antropocentriska hållning som här framträder. Östman skriver:

De tre sista constellationerna bryter på ett sätt med de övriga genom att människans ansvar inför sitt naturumgänge står i centrum. De innehåller trots detta drag av både antropocentrism och utilism. Den antropocentriska attityden kommer till

uttryck när människans ansvar för naturen motiveras med att vi har ett ansvar för nästkommande generation. Människan ska sålunda ta ansvar för naturen i den mån det gynnar människan som art. Naturen har ingen rätt gentemot människan (Östman 1995, s 116).

Genom att klargöra innebörden i de miljömoraliska utsagor och handlingar som faktiskt utförs i verksamheten och hur dessa korrelerar med verksamhetens syften kan Östman sluta sig till att en viss antropocentrisk följemening dominerar i No-diskursen. Av detta följer att en ickeantropocentrisk miljömoralisk följemening exkluderas. Mot bakgrund av detta kan ett förtydligande av innehållet i både den inkluderade antropocentriska miljömoralen och den exkluderade ickeantropocentriska miljömoralen åstadkomma följande.

För det första kan den didaktiske/a moralforskaren genom att använda sig av miljöetisk värdeteori nyansera sin analys av innehållet i den inkluderade antropocentriska följemeningen. Till exempel kan följemeningsanalysen utvecklas genom att tillämpa en miljöetisk typologi av olika antropocentriska värden – efterfråganvärde, omformningsvärde och konstitutivt värde (Norton 1987, Ariansen 1996). Vidare kan innehållsanalysen nyanseras beträffande hur dessa olika instrumentella naturvärden framträder i No-diskursen; hur de möjligen samverkar, motverkar eller överlappar varandra. Slutligen kan man tänka sig att man utifrån en miljöetisk analys kan återvända till frågan om *hur* miljömoralisk mening skapas i verksamheten för att klargöra om det finns relevanta skillnader mellan hur till exempel efterfråganvärde och konstitutivt värde inkluderas respektive exkluderas och om det finns ännu oupptäckta diskursiva regler som avgör denna skillnad.

För det andra kan en tillämpning av olika ickeantropocentriska etiska teorier klargöra vilka ickeantropocentriska följemeningar som exkluderas. Detta kan ge fördjupad kunskap om den miljömoraliska följemening som inkluderas och om de syften och regler som styr verksamheten. Till exempel kan en tillämpning av miljöetisk teori klargöra om det är en *individorienterad* följemening där varje levande entitets objektiva värdighet, snarare än en *grupporienterad* följemening enligt vilken arter, ekosystem och kanske platsers subjektiva egenvärde bör respekteras, som exkluderas (Taylor 1989, Callicott 1989). Detta innebär i så fall ny kunskap om den miljömoraliska följemening som inkluderas/exkluderas och de regler och syften som styr denna inkludering/exkluderingprocess.

Vidare kan en tillämpning av normativ etisk teori på resultatet av följemeningsanalysen avgöra om den antropocentriska följemening

som inkluderas är i huvudsak konsekvensorienterad, kan karakteriseras som en plikt-, eller som en dygdorienterad följemening, etcetera. Det vill säga, det blir möjligt att avgöra om följemeningen om ansvar för kommande generationer (intergenerationellt ansvar) representerar en moral där konsekvenserna av våra handlingar bestämmer huruvida handlingen är moraliskt korrekt eller inte, om det handlar om moraliska plikter inför kommande generationers välbefinnande eller om det snarare är fråga om att utvecklas till en intergenerationellt ansvarig person.

Slutligen kan ett klagörande om huruvida det i första hand är till exempel en ekocentrisk ickeantropocentrisk följemening som exkluderas ge ytterligare kunskap om ämnesfokus, naturspråk och kunskapsemfas. Detta kan ske genom undersökningar av förekomsten av miljömoralisk individualism i behandlandet av naturen, i kraven på utbildningens begriplighet samt i reglerna för hävdande inom utbildningen.

Sammanfattningsvis bidrar etiken till att nyansera och utveckla kunskapen om de miljömoraliska följemeningar som framträder. Därmed kan etiken även bidra till att utveckla analysen av hur miljömoralisk mening skapas i den analyserade praktiken.

Transaktionell analys av etisk tendens

I transaktionell analys av den etiska tendensen utgår man från att moral och etik uppträder i minst tre olika situationer i skolan: som moralisk reaktion, moraliska normer och etisk reflektion. Här är ett *genomlevandeperspektiv* centralt. Ett genomlevandeperspektiv innebär att forskaren inte använder sig av i förväg (det vill säga innan den empiriska analysen tar sin början) bestämda varken formella eller innehållsliga etiska teoretiska kategorier. Forskaren väljer istället att analysera hur moral och etik uppstår i olika undervisningssammanhang genom att förlita sig på en metodologisk tillämpning av Wittgensteins begrepp "familjelikhet" (Öhman 2006).

Ett grundantagande i analyser av den etiska tendensen är därmed att när den etiska tendensen uppträder som moraliska reaktioner, som moraliska normer och som etisk reflektion så känner forskaren igen dessa situationer, problem, handlingar etcetera. Analysmetoden baseras med andra ord på ett formellt igenkänningskriterium. Forskaren känner igen moraliska och etiska situationer eftersom forskaren själv har upplevt något liknande (Öhman 2006).²²

Igenkännandet av denna typ av värden innebär ett åtskiljande mellan *amoraliska* och *moraliska* reaktioner, normer och reflektioner.

Därmed inte sagt att han eller hon med säkerhet kan skilja mellan, eller i filosofiskt mening med säkerhet fastställa, vad som är skillnaden mellan moraliskt korrekta och omoraliska reaktioner, normer och reflektioner (Öhman 2006, s 78).

Relationell miljöetik och analys av den etiska tendensen

Ett miljöetiskt angreppssätt kan vara ett transaktionellt angreppssätt troget genom att ”etiken och moralen” inte fastläses i ”analytiska definitioner” (Öhman 2006, s 77).

I det följande diskuteras hur man utifrån en tillämpning av relationell miljöetik kan utföra miljöetiska transaktionella etiska innehållsanalyser. Anledningen till detta är att analys av etisk tendens är uttalad relationell i sitt tillämpande av ett genomlevandeperspektiv och en transaktionell syn på meningsskapande.

Den relationsorienterade miljöetiken skiljer sig metodologiskt från teoretisk och tillämpad miljöetik genom antagandet att inte enbart miljömoralen utan även miljöetiken springer ur människors erfarenheter av inter- eller transaktion med ickemänsklig natur och djur. Därmed kan vi tänka oss att relationsorienterade teorier lämpar sig för en innehållslig transaktionsanalys eftersom denna per definition innebär att miljömoraliskt och miljöetiskt meningsinnehåll transaktioneras²³ in situ i relationer mellan moraliska agenter och (potentiella) moraliska objekt. Till detta läggs även ibland antagandet att dessa begrepps normativa och epistemologiska rättfärdigande bör ske i relation till de epistemologiska och normativa normer (rationaliteter) som kännetecknar situationen och dess kontext (Warren 2000).

Om en miljöetisk analys ska undvika fastlåsthet bör den vara metodologiskt flytande eller rörlig i relation till analysobjektet. Ett sätt att åstadkomma metodologisk rörlighet och undvika miljöetisk dogmatism är att utgå från antagandet att de miljöetiska analysbegrepp som används hämtas ur de situationer eller relationer (eller andra liknande situationer och relationer) som ska analyseras. Det vill säga att de uppstår, revideras och återuppstår i relation till empiriska resultat av forskningen och därmed till miljömoralens komplexitet.

För att närmare klargöra vad detta kan innebära ska jag diskutera en miljöetisk teori som av sina förespråkare hävdas ha sin grund i erfarenheter av partikulära naturrelationer: ekofeminism²⁴.

Ekofeminismen tillhör de miljöfilosofier som tydligast försvarar en relationell miljöetik.²⁵ En tongivande ekofeministisk forskare är Karen J. Warren. Warren skriver:

Like all theory, an ecofeminist ethic is based on some generalizations. But the generalizations associated with it are a pattern of voices, a mosaic or tapestry within which the different voices that emerge out of concrete and alternative descriptions of ethical situations [Sv: moraliska situationer] have meaning (2000, s 99).²⁶

Med andra ord hävdar Warren att miljömoralisk och miljöetisk mening (an ecofeminist ethic) skapas *in situ*. En aspekt av detta är en pluralistisk hållning visavis till exempel värden, principer och moraliska narrativ. Den moraliska pluralismen har en transaktionell²⁷ betydelse för Warren:

For ecofeminist ethicists, *how* a moral agent is in relationship to another – and not simply the nature of the agent or “other”, or the rights, duties, and rules that apply to the agent or “other” – is of central significance (2000, s 99).

Warren menar vidare att ekofeministisk etik är kontextuell.²⁸ Warren försöker undvika ett vagt kontextbegrepp bland annat genom att ange att den ekofeministiska etiken är kontextuell såtillvida att den ser ”ethical discourse and practice as emerging from the ‘voices’ of entities located in different historical circumstances”. Vidare menar hon att den ekofeministiska etiken skall ses som narrativ *in situ*, en miljömoralisk berättelse om de individer och dessa individers relationer som är en konstruktion av ”what is at stake, what is needed, and what is possible” (2000, s 99) och som innebär ett skifte från

... a monist focus on absolute rights and rules to a pluralist focus on various values, principles, narrative constructions and forms of intelligence (2000 s 99).

Denna ekofeministiska etik (den generaliserade miljömoralen) är alltså ”rörlig” såtillvida att den växer fram ur människors erfarenheter av relationer med varandra och med andra djur, växter, landskap, etcetera snarare än att den formuleras i principer och därefter tillämpas på miljömoraliska situationer.

Denna aspekt av ekofeministisk etik beskrivs av Warren även som att den (etiken) är inkluderande (Eng: inclusive). Med inkluderande avses här att etiken

[a] ...ensures that the diverse voices of members of oppressed or dominated groups are given central legitimacy in ethical theory-building; and, [b] it helps to minimize empirical bias by ensuring that generalizations about humans and nonhuman nature are good²⁹ generalizations (Warren 2000, s 100).

I den första delen av citatet ovan kan noteras en viktig skillnad mellan det transaktionella angreppssättet och Warrens perspektiv. Då Warrens analytiska rörlighet har en tydlig normativ grund i de förtrycktas tolkningsföreträdare vid miljömoraliskt meningsskapande företräds i analys av etisk tendens en (ur ett etiskt perspektiv) deskriptiv analytisk rörlighet.³⁰ Trots denna olikhet finns beröringspunkter. En sådan beröringspunkt är likheterna mellan Warrens tal om empirical bias och Öhmans tal om teoretisk fastlåsthet.

Att som forskare *tala* om metodologisk rörlighet löser inte problemet med analytisk fastlåsthet i handling. Så snart forskaren närmar sig sitt material sker ett analytisk urval. Trots sin en gång empiriska bakgrund kan även den etiska tendensen kritiserats för att låsa forskarens analys till nackdel för det empiriska underlagets komplexitet. När forskaren söker klargöra det miljömoraliska meningsinnehållet i form av reaktioner, normer och reflektion så kommer han eller hon att klargöra det miljömoraliska meningsinnehållet i just termer av reaktioner, normer och reflektion.³¹ Den en gång metodologiskt öppna cirkeln sluts därmed.

Med andra ord, det är rimligt att anta att tillämpandet av relationell miljöetik innebär en tendens till att hålla sig analytiskt öppen då analysbegreppen antas ha sitt ursprung i de människors erfarenheter av miljömoraliska relationer som vi studerar. Men, så snart resultatet, begreppen, igen används som *analytisk utgångspunkt* lever problemet vidare eftersom det transaktionella angreppssättet så som jag förstår det inte kan tillåta någon form av analytisk fastlåsthet, oavsett om analysen läses av begrepp som är resultat av teoretisk etik eller av empirisk didaktisk analys.³²

Tillämpning av temporär miljöetisk dogma

För att rekapitulera så avses med miljöetisk dogmatism ett analytiskt grepp som inbegriper en i förväg bestämd uppfattning om (a) vad som är de rimliga/rätta/sanna/begripliga/sunda miljöetiska frågorna (teoretisk dogmatism), (b) hur dessa frågor bör bearbetas/studeras/analyseras/tolkas (metodologisk dogmatism) samt (c) vilka som är de önskvärda epistemologiska/moraliska/ontologiska svaren på dessa frågor (normativ dogmatism). För att harmoniera med ett pragmatiskt angreppssätt bör samtliga dessa former av miljöetisk dogmatism undvikas.

Enligt en pragmatisk hållning till meningsskapande är det centralt att undvika att analysobjekten forceras in i en begreppsvärld som inte ger utrymme för deras empiriska komplexitet då detta inte leder till ny kunskap.

Det pragmatiska angreppssättet, så som det tolkas här, innebär ett övergivande av aprioriska antaganden, det vill säga en *analytisk öppenhet* förordas. Rimligtvis bör vi inte tolka detta som att vi helt bör överge analytiska begrepp. I en mildare version kan det som utmärker det pragmatiska angreppssättet snarare antas vara att:

We know from past experience that some ethical concepts work better than others in given situations, but our past experience is the only thing we have as an ethical "foundation" (Parker 1996, s 26).

Utifrån detta citat bör det pragmatiska angreppssättet inte tolkas som en "grundlös" hållning. Dock är det knappast nödvändigt att grunden för analysen är en given idé om vad som gäller för miljöetiska frågor, tolkningar och svar. Snarare behöver vi utveckla en meningsfull (koherent), syfteorienterad och rörlig normativ grund vars *roder* är de metodologiska antaganden och begrepp vi genom tidigare erfarenheter som forskare har lärt oss är meningsfulla för våra syften, och vars *utkik* är igenkänningskriteriet när vi rör oss framåt genom de empiriskt okända vatten våra syften leder oss.

Utifrån de frågor som behandlats i denna artikel kan följande slutsatser dras. Miljöetisk teori kan bidra till att utveckla följemeninganalyser genom att vi tillämpar en principorienterad miljöetisk begreppsapparat på resultaten av studier av miljömoralisk följemening. Genom att den miljöetiska analysen kommer in aposteriori ökas möjligheterna för att den inte ska bestämma svaren (även om det är orimligt att tänka sig att helt bli kvitt detta problem). Vidare kan vi genom att utgå från en relationsorienterad miljöetik möjligen lägga miljöetiskt och miljömoraliskt meningsskapande på samma nivå vilket ökar våra möjligheter för att undvika att det miljöetiska analyspråket gör våld på objektspråket. Utrymmet mellan forskarens etiska meningsskapande och det studerade moraliska meningsskapandet krymper då vi krymper den metodologiska distinktionen analys- och objektspråk. Dessa alternativ hjälper oss dock främst med att undvika *teoretisk* och *normativ* miljöetisk dogmatism och löser inte problemet med *metodologisk* dogmatism.

Ett sätt att undvika metodologisk dogmatism är att föra in en diskussion om *temporär miljöetisk dogma*. Detta innebär en diskussion om *hur* pragmatiska forskningsprojekt organiseras för att bygga in en ständigt pågående metarefleksion³³ över en temporär miljöetisk dogma i forskningsprocessen.

Anledningen till att jag här väljer att inte överge dogmabegreppet är att alla vetenskapliga metodologiska antaganden med nödvändighet

måste ha den operationella stabilitet som en dogm erbjuder för att fungera i forskningspraktiken; forskaren måste kunna förlita sig på att hans eller hennes antaganden om meningsskapande och hur sådana processer bäst studeras är tillräckligt stabila för att kunna föra dem fram genom okända empiriska vatten.

Detta är inget nytt; alla forskare är beredda att ompröva sina grundantaganden då de erbjuds empiriska fakta eller argument som ger anledning till detta. Det som framstår som nytt (i alla fall ur mitt, etikforskarens, perspektiv) är slutsatsen att detta omprövande bör ske inom och under varje enskilt forskningsprojekts gång och att denna temporära analytiska dogm relateras till forskningens syften och prövas kritiskt i relation till de syften som dominerar den praktik som studeras. Att i detalj beskriva hur detta ska ske finns det inte utrymme till men något kan ändå sägas om saken.

För det första bör all metarefleksion ske i ljuset av de resultat som igenkänningskriteriet bidrar med. Metarefleksionen och ett eventuellt omprövande och förändring av analytiska begrepp sker med andra ord i mötet mellan (a) forskarens syften, (b) projektets metodologiska grundantaganden och (c) det av miljömoralisk mening som forskaren identifierar som diskursiva regelbundenheter eller känner igen hos analysobjektet.

För det andra är den pragmatiska forskningens ”hastighet” central. Ur ett pragmatiskt perspektiv kan miljöetisk kunskap beskrivas som resultat av *friktion* mellan forskarens syften, projektets metodologiska grundantaganden och det forskaren identifierar eller känner igen. En teoretisk miljöetisk analys som bygger på till exempel den miljöetiska begreppsapparatur som diskuteras i avsnittet om följemeningens miljömoraliska innehåll riskerar *frånvaro av friktion*; analyspråket tar enbart fasta på det hos analysobjektet som så att säga passar in. Detta innebär att vi trots att vi väljer ett pragmatiskt angreppssätt riskerar att bli dogmatiska; att undvika friktion. Därför bör vi noga planera pragmatiska studier av moraliskt meningsskapande så att tolkningarna inte sker så snabbt att det som känns igen eller identifieras hos analysobjektet inte tillåts ”skava” mot våra metodologiska grundantaganden och syften för att därmed utmana dessa.

Mot bakgrund av erfarenhetsgrunden i pragmatiska forskningsprojekt är det *för det tredje* centralt för en etisk/didaktisk forskningsstrategi att sådana forskare som kan antas ha en bred variation i sina erfarenheter av miljömoral och miljöetik inbegrips i forskningen. Denna sjätte punkt är av generell betydelse för de pragmatiska studier av moraliskt meningsskapande som har ”tidigare erfarenhet” och ”igenkänning” som centrala metodologiska begrepp. Sådan forskning bör nog klargöra vilka erfarenheter som är nödvändiga att fasa in i

forskningen. Detta bör rimligtvis ske före och under projektets gång och i anknytning till formulerandet av forskningens huvudsyften.

Noter

1. ”Etisk forskning” och ”didaktisk forskning” definieras i brödtexten.
2. Självfallet har pragmatisk moralforskning även något att erbjuda etiken. Här fokuseras etikens bidrag till pragmatiska studier av moraliskt meningskapande.
3. Med pragmatiskt angreppssätt avses här en metodologisk ansats att ”det är först när vi studerar människors handlande i en verksamhet som vi kan skapa kunskap om kunskap och kunskapsproduktion”; här fokuseras det *specifika* språkanvändande som är knutet till den aktivitet man valt att studera (Östman 2007).
4. Jag har sedan 2005 varit involverad i flera pragmatiska didaktiska forskningsprojekt. Artikeln kan läsas som ett av flera resultat av mina försök att försöka förstå relationen mellan mitt eget ämne etik och pragmatisk didaktisk forskning.
5. Med *transaktionella* avses här att meningsskapandet även inbegriper en förändring av subjektets mening; ”vi och världen får mening samtidigt i mötet” (Östman 2007). Med interaktionella analyser avses antagandet att meningsskapandet inte nödvändigtvis inbegriper en förändring av subjektets mening.
6. Etisk forskning (etik) bedrivs på teologisk fakultet och har stora likheter med moralfilosofi som bedrivs på filosofisk fakultet. En viktig skillnad mellan etik och moralfilosofi är att man inom etiken i högre grad analyser föreställningar om Gud, människa, och skapelse så som dessa framträder i teologiska och religionsvetenskapliga texter.
7. Detta påstående baseras bland annat på en översikt över de 36 avhandlingar i etik som publicerats inom *Uppsala Studies in Social Ethics* mellan 1973 och 2008.
8. Se till exempel Östman (1995), Svennbeck (2003) och Johan Öhman (2006) för studier av miljömoraliskt meningsskapande. Se Almqvist (2005), Quennerstedt (2006) och Marie Öhman (2007) för studier av meningsskapande och moraliskt meningsskapande.
9. Observera att detta inte innebär att den pragmatiska moralforskningen inte har en hel del att säga om dessa processers didaktiska innehåll.
10. Inom etiken tillhör frågan om normativa utsagors giltighet epistemologin och gäller frågan om goda eller giltiga skäl för normativa utsagor. Dessa goda skäl behöver varken vara relaterade till syftet med studien ifråga eller problematiseras i relation till den studerade verksamhetens syfte. Inom pragmatiska studier av moraliskt meningsskapande besvaras frågan om en normativ utsagas giltighet i relation till syftet med den studerade verksamheten inom vilken utsagan fällt. Det finns inom etiken en typ av epistemologi, *contextual justification* där goda skäl relateras till den kontext inom vilken normativa omdömen fällt men denna typ är på intet sätt dominerande (se till exempel Timmons 1996). Timmons skiljer även mellan moraliska (*moral beliefs*) och etiska (*ethical propositions*) goda skäl (Kronlid 2003, s 53, n 102).

11. Denna ambition innebär att tillämpad etik och pragmatiska studier av moraliskt meningsskapande skiljer sig åt (även om det finns många likheter) eftersom den förra även kan motivera sina teoretiska analysmodeller (analysspråket) utifrån etisk teori och inte enbart utifrån den föreliggande undersökningen.
12. Ur ett etiskt perspektiv är det rimligt att här tala om subjekt och objekt även om detta i viss mån skiljer sig från den terminologi som är bruklig inom pragmatiska studier av meningsskapande. Inom didaktiken talar man om deltagare i mötet eller liknande. I etisk mening används varken "subjekt" eller "objekt" här normativt (subjekt som moralisk agent till exempel), som ett nödvändigt förtingligande av någon/t (objekt som något som objektifieras, till exempel), eller som en dikotom beskrivning av parterna i en relation. Snarare vill jag uppmärksamma att ur ett genomlevandeperspektiv relaterar vi till människor, icke-mänskliga djur/natur och artefakter omväxlande som objekt och/eller som subjekt/agenter.
13. Det är viktigt att här skilja mellan miljöetisk kanon inom miljöetisk forskning och den miljöetiska kanon som till exempel råder på policyarenan; där kanske man numera skriver under på det monistiska och holistiska men det är nog ingen överdrift att påstå att den ickeantropocentriska hållningen inte har slagit igenom.
14. Begreppsparat intrinsikalt och instrumentellt värde är centralt inom den första vägen miljöetik och styrde diskussionen om naturens moraliska status under miljöetikens första decennier (Norton 1987, Taylor 1989, Callicott 1999).
15. Detta påstående kan tolkas som att det ger uttryck för en representationell epistemologi men här åsyftas inte relationen mellan kunskap, verklighet och analyspråk. Snarare syftar jag här på relationen mellan olika analyspråk och den kunskap som blir resultatet av att studera ett kunskapsobjekt utifrån/med dessa olika analyspråk.
16. Frågan om att tvinga in forskningens resultat i för trånga kostymer (som man ropar får man svar) är en utmaning för all forskning. Här får frågan förnyad relevans då det här inte enbart handlar om risken för över- och undertolkningar av resultat utan även risken för att forskningen skall förvränga innehållet i människors miljömoraliska meningsskapande.
17. Med principorienterad miljöetik avses sådan systematisk reflektion av miljömoral som är ickeempirisk i den meningen att den studerar miljömoral och miljöetik såsom dessa är formulerade i andra texter, samt som avser att formulera och teoretiskt pröva miljöetiska normativa eller andra principer.
18. Miljöetiska traditioner som ekoteologi och postmodern miljöetik men även social ekologi, djupekologi och ekofeminism kan räknas till relationell miljöetik.
19. Med biocentrism avses en etisk position som menar att individuella organismer äger eller kan tillskrivas även intrinsikala värde och med ekocentrism avses vanligen en etisk position som menar att även arter, ekosystem och platser äger eller kan tillskrivas intrinsikalt värde.
20. Antropocentrism är samlingsnamnet på etiska positioner som hävdar att enbart människan har eller kan tillskrivas intrinsikalt värde.
21. Av naturliga skäl finns det inte utrymme för Östman (det är en doktorsavhandling i pedagogik) att gå vidare i sin analys av vilken typ av antropocentrism det här rör sig om och kontrastera den mot andra typer av antropocentrism.
22. Med "liknande" avses här Wittgensteins begrepp "familjelikheter" (se Öhman 2006, s 77).

23. Att något transaktioneras tolkar jag som att kunskapen om, mening med och värdet av något kommer till i en ömsesidig process där också den som lär sig något får/ges en mening. Kunskapsobjektet separeras inte ifrån vare sig subjektets mening, syftet med den praktik vari processen ingår och den aktuella situation som studeras.
24. Margareta Svennbeck relaterar i sin avhandling *Omsorg om naturen* (2004) ekofeministisk omsorgsetik och Martin Bubers teorier om möten till sin analys av miljömoralisk mening i No-utbildningen.
25. Det faktum att ekofeminismen tydligt försvarar omsorgsetiska ställningsstaganden innebär inte att alla ekofeministiska miljöetiska teorier är omsorgsetiska teorier. Därtill är det ekofeministiska forskningsfältet alltför pluralistiskt (liksom den feministiska etiken i allmänhet).
26. Warren redogör för åtta utmärkande drag för ekofeminismen (Warren 2000, s 98–102).
27. Här ger Warren ett exempel på ett relationellt (icke-atomistiskt) jag-begrepp som är signifikativt för ekofeministisk teori (Kronlid 2003).
28. Se Kronlid 2003, s 47–54, 107–127, 158–163 och 194–202 om kontextuell miljöetik och ekofeminism. Roger Säljö vänder sig mot ett vagt kontextbegrepp och jag instämmer i denna kritik. Säljö skriver att kontexten ofta "... ses som något som 'påverkar' individer. [Vilket är] föga upplysande. Vi blir inte påverkade av kontexten, eftersom alla våra handlingar och vår förståelse är delar av kontexter. Det finns inte först en kontext och sedan en handling, utan våra handlingar ingår i, skapar och återskapar kontexter. Delar och helheter definierar varandra, och kontexten kan ses som det som väver samman en social praktik eller verksamhet och gör den till en identifierbar helhet" (Säljö 2003, s 135. Se vidare Säljö 2003, s 128–156 för en klargörande analys av "lärandets situerade natur").
29. Med "good generalizations" avser Warren generaliseringar som inte bygger på till exempel könsblind data, stereotypiseringar av studieobjekten eller för små eller för homogena datamängder. Se Warren (2000, s 100).
30. Detta drag hos Warren kan kritiserar för att trots allt representera en form av normativ miljöetisk dogmatism. En kritik som förstärks av hennes hållning att ekofeministisk etik per definition inte kan innehålla något som "promotes sexism, racism, classism, naturism, or any other ism of social domination" (Warren 2000, s 99).
31. Härvidlag är det ingen skillnad mellan analytisk läsning i processororienterad respektive innehållsorienterad analys. Se till exempel Kronlid och Svennbeck (2008) för en innehållslig miljöetisk analys som tydligt styrs av miljöetiska begreppsapparater.
32. En lösning skulle kunna vara att forskaren vid varje analystillfälle gör sig *analytiskt* blank, alltså att vi i vår analytiska ansats gör oss öppna för varje möjlig tolkning (igenkänning). Frågan är om detta ens är möjligt, det vill säga, om vi kan lyckas att hålla täta skott mellan vår livsåskådningsmässiga förståelse och våra analytiska tolkningsramar.
33. En sådan metarefleksion innehåller rimligtvis både procedurella och innehållsliga normer och riktlinjer. Det vill säga, metarefleksion bör preciseras beträffande hur, var och när den ska ske.

Referenser

- Adams, Tony E. (2005): Phenomologically investigating mediated "Nature". *The Qualitatively Report*, 10(3), s 512–532.
- Almqvist, Jonas (2005): *Learning and Artefacts. On the Use of Information Technology in Educational Settings*. Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis.
- Ariansen, Per (1996): *The Non-Utility Value of Nature: A Contribution to Understanding the Value of Biological Diversity*. Working Paper Nr. 99, TMV, Center for Technology and Culture. Oslo: The University of Oslo.
- Callicott, J. Baird (1989): *In Defense of the Land Ethic: Essays in Environmental Philosophy*. New York: SUNY Press.
- Callicott, J. Baird (1989): *Beyond the Land Ethic: More Essays in Environmental Philosophy*. New York: SUNY Press.
- Grenholm, Carl-Henric, red (1987): *Metoder för teologer*. Lund: Studentlitteratur.
- Kronlid, David (2003): *Ecofeminism and Environmental Ethics. An Analysis of Ecofeminist Ethical Theory*. Uppsala: Uppsala Studies in Social Ethics, 28.
- Kronlid, David (2005): *Miljöetik i praktiken. Åtta fall ur svensk miljö- och utvecklingshistoria*. Lund: Studentlitteratur.
- Kronlid, David & Svennbeck, Margareta (2008): Environmental ethical reflection in Swedish upper secondary schools. I Johan Öhman, red: *Values and Democracy in Education for Sustainable Development. Contributions from Swedish Research*, s 33–55. Malmö: Liber.
- Light, Andrew & Katz, Eric, red (1996): *Environmental Pragmatism*. London and New York: Routledge.
- Löfquist, Lars (2008): *Ethics Beyond Finitude*. Uppsala: Uppsala Studies in Social Ethics, 36.
- Norton, Bryan G. (1987): *Why Preserve Natural Variety?* Princeton: Princeton University Press.
- Parker, Kelly A. (1996): Pragmatism and environmental thought. I Andrew Light & Eric Katz, red: *Environmental Pragmatism*, s 21–37. London and New York: Routledge.
- Quennerstedt, Mikael (2006): *Att lära sig hälsa*. Örebro: Örebro Studies in Education, 15.
- Sinnot-Armstrong, Walter & Timmons, Mark, red (1996): *Moral Knowledge? New Readings in Moral Epistemology*. New York: Oxford University Press.
- Sundman, Per (1996): *Human Rights, Justification, and Christian Ethics*. Uppsala: Uppsala Studies in Social Ethics, 18.

- Svennbeck, Margareta (2004): *Omsorg om naturen. Om No-traditionens selektiva traditioner med fokus på miljöfostran och genus*. Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis, Uppsala Studies in Education, 104.
- Säljö, Roger (2003): *Lärande i praktiken – Ett sociokulturellt perspektiv*. Stockholm. Prisma.
- Taylor, Paul W. (1986/1989): *Respect for Nature: A Theory of Environmental Ethics*. Princeton: Princeton University Press.
- Timmons, Mark, (1996): Outline of a contextualist moral epistemology. I Walter Sinnott-Armstrong & Mark Timmons, red: *Moral Knowledge? New Readings in Moral Epistemology*, s 293–325. New York: Oxford University Press.
- Warren, Karen J. (2000): *Ecofeminist Philosophy: A Western Perspective on What it is and Why it Matters*. Oxford: Rowman and Littlefield.
- Öhman, Johan (2006): *Den etiska tendensen i utbildning för hållbar utveckling. Meningsskapande i ett genomlevandeperspektiv*. Örebro: Örebro Studies in Education, 13.
- Öhman, Marie (2007): *Kropp och makt i rörelse*. Örebro: Örebro Studies in Sociology, 9.
- Östman, Leif (1995): *Socialisation och mening. No-utbildning som politiskt och miljömoraliskt problem*. Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis, Uppsala Studies in Education, 61.
- Östman, Leif (2007): Att undersöka värden i handling. I Ylva Boman; Carsten Ljunggren & Moira von Wright, red: *Erfarenheter av pragmatism*, s 231–260. Lund: Studentlitteratur.